

Nəriman Nərimanovun siyasi portretinə günümüzədən baxış

Postsovet ölkələrində kütləvi şüurun dəyişməsi nəticəsində tarixi elmi sovet stereotiplərindən, ideoloji ehkamlarından azad olundu, onun məzmunu milli dövlətçilik ideologiyası ilə zənginləşdi. Vətən tarixini yenidən nəzərdən keçirmək, ondan ibrət dərsləri çıxarmaq arzusu ölkəmizdə də milli tarixşünaslığın üstün istiqamətlərindən biri oldu. Bu baxımdan Azərbaycanın XX əsr tarixi xüsusi mərhələ təşkil edir.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda bir-birini əvəz edən iki respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaranmışdır. Vaxtilə Rusiya imperiyasına qarşı mübarizənin inqilabi-demokratik qanadını təmsil edən bu respublikaların siyasi liderləri Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra əks siyasi düşürgələrə keçdilər. Ölkənin inkişaf yolları ilə bağlı onlar arasında olan fikir ayrılığı vətənpərvərlik hissindən, öz xalqını çiçəklənmə və firavanlıq yolu ilə aparmaq arzusunun qaynaqlanırdı.

Belə simalar arasında Nəriman Nərimanov xüsusi yer tutur. Stalin diktaturası və şəxsiyyətinə pərəstiş dövründə partiya və dövlət quruculuğu məsələlərində rəsmi siyasətə fərqli mövqedən çıxış edənlərə sovet tarixşünaslığı da rejimin diqtəsi ilə “əks-inqilabçı”, “millətçi”, “xalq düşməni” və s. damğalar vururdu. Elə olurdu ki, Kommunist partiyasında və sosialist hərəkatında görkəmli rol oynamış bəzi tanınmış sovet dövlət xadimlərinin də fəaliyyəti şübhə altına alınır.

Azərbaycanın belə görkəmli ictimai və dövlət xadimlərindən biri də Sovet Azərbaycanı hökumətinin ilk rəhbəri, ölümündən bir müddət sonra “millətçi” sayılaraq unudulmuş, sonradan 1950-ci illərin ikinci yarısında – “Xruşşov mülayimləşməsi” dövründə bəraət almış, demək olar ki, Stalin repressiyalarının qurbanı kimi tariximizə qaytarılmış Nəriman Nərimanov idi. 1972-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə Bakıda Nəriman Nərimanovun abidəsi ucaldılmış, yubileyi qeyd edilmişdir. Bu abidənin ucaldılması N. Nərimanovun görkəmli siyasi və ictimai xadim kimi tam bəraət almasını təcəssüm etdirdi.

Bu münasibət tədqiqatçılara N. Nərimanovun sovet ideologiyası ilə müəyyən edilmiş elmi çərçivələrdə çoxşaxəli fəaliyyətini daha dərindən öyrənməyə şərait yaratdı. Bütün bunlarla yanaşı, görkəmli dövlət xadiminin bir çox əsərləri hələ də qadağan edilmişdi və tədqiqatlara cəlb olunmurdu. Lakin 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra N. Nərimanov bu dəfə “yeni vətənpərvərlər” tərəfindən hücumla məruz qaldı. Onlar Azərbaycanın sovet keçmişinin siyasi xadimlərini ciddi tənqid edirdilər, bu insanların xidmətlərini nəzərə almadan hamını bir sıraya qoyurdular.

Ümummilli lider Heydər Əliyev respublikanın elmi ziyalıları ilə görüşdə Azərbaycanın sovet tarixinə ümumi qiymət vermiş, bu dövrdə xalqımızın əsas nailiyyətlərini və itkilərini vurğulamışdır. Heydər Əliyevin çıxışında Sovet Azərbaycanının görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi xüsusi yer tutmuşdu.

Ulu öndər çıxışında bildirmişdir: “Son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda bütün siyasi xadimlərin Azərbaycana düşmən olmaları barədə deyilən fikirlərlə heç cür razılaşmaq olmaz. Bunu deyənlərin Nəriman Nərimanov səviyyəsinə qalxmaları üçün, bəlkə də, on illərlə siyasi fəaliyyət göstərmələri lazımdır. Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nərimanovun siyasi yolunun başlanğıcı 1905-1907-ci illərdəki inqilabi hərəkat dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə onun fəaliyyət dairəsi kifayət qədər geniş idi: həkim, publisist, yazıçı, “Hümmət” təşkilatının Tiflis komitəsinin qurucularından biri. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiyanın devrilməsi zamanı Nərimanov artıq türk xalqları arasında tanınmış siyasi xadimlərdən biri idi. 1917–1918-ci illər Nərimanovun dövlət xadimi kimi formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Qafqaz xalqlarının tarixinin hadisələrlə zəngin olan bu dövrü onun ideoloji baxışlarının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

O, sosialist hərəkatının bolşevik yolunu seçmişdir. Lakin 1918-ci ilin martında Bakıda və Bakı quberniyasında baş verən qanlı hadisələr, S. Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşeviklərin dinc müsəlman əhalinin soyqırımına bahasına burada sovet hakimiyyətini qurması Nərimanovu ilk dəfə olaraq bolşevizmə olan inamını sarsıtmışdır. Nərimano-

vun bu tarixi hadisələrdə rolu, yumşaq desək, onu “xəyanətkar” kimi təqdim etməyə çalışan müəlliflər tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmir.

N. Nərimanovun 1918-ci ilin mart hadisələri ilə bağlı mövqeyini sənədlərlə təsdiq etmək üçün onun 3 aprel 1918-ci il tarixində “Hümmət” qəzetində dərc olunmuş S. Şaumyana və P. Caparidzeyə yazdığı məktubunu misal kimi gətirmək olar. Həmin məktubda Nərimanov S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin müsəlman əhaliyə qarşı sərt hərəkatları ilə bağlı narahatlığını bildirir və mart hadisələrinin sovet hakimiyyəti üçün mümkün ağır nəticələrini dəqiq proqnozlaşdırır: “Əgər yaxın gələcəkdə bu qara pərdəni yarıb, ləkəni silməsəniz, bolşevik düşüncəsini və Sovet hakimiyyətini burada qoruyub saxlaya bilməyəcəksiniz”. Nərimanovun bu sözləri, həqiqətən, uzaqgörənlik timsalı idi.

Nəriman Nərimanovun milli-dövlətçilik baxışlarının həyata keçirilməsi baxımından ikinci mühüm mərhələni 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü təşkil edir. Nərimanov bu dövrdə Rusiyada olmasına və AXC-nin siyasi həyatında bilavasitə iştirak etməməsinə baxmayaraq, o, Azərbaycanda hadisələrin inkişafını diqqətlə izləyirdi. O, Azərbaycanda milli hakimiyyətin qanlı şəkildə dəyişdirilməsinin, 1918-ci il hadisələrinin təkrarlanmasının tərəfdarı deyildi. N. Nərimanovun əsas məqsədi Azərbaycanı bolşevik inqilabının qanlı və dəhşətli fəsadlarından qorumaq, 1918-ci ildə baş vermiş qanlı hadisələrin Azərbaycanda təkrarlanmasının qarşısını almaq, sovet sistemini sülh yolu ilə qurmaq, Azərbaycan neftinə sahib çıxmaq, Türkiyənin milli azadlıq hərəkatına yardım göstərmək idi.

Sual yanırı: əgər Nərimanov hakimiyyətə gəlməseydi, Rusiya qoşunları Azərbaycanı işğal etməyəcəkdi? Bolşeviklər Azərbaycanın sovetləşməsi ideyasından, yaxud Azərbaycan neftinə sahib olmaq istəyindən imtina edəcəkdi? Belə bir anda kimsə tarixi məsuliyyəti öz üzərinə götürməli, xalqını və Vətəninə daha da ağır bəlalardan qorumalı idi. Bütün bunları bilən N. Nərimanov bu mürəkkəb və ziddiyyətli missiyanı öz üzərinə götürdü.

1920-ci il aprelin sonunda AXC Parlamenti hakimiyyəti Azərbaycan bolşeviklərinə təhvil verəndə Nərimanov Azərbaycanda yox idi. O, Bakıya yalnız 16 may 1920-ci ildə gələrək Azərbaycan SSR Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə və Xalq Komissarları Sovetinə rəhbərlik etmişdir. Beləliklə, Nərimanovun siyasi fəaliyyətində üçüncü və ən ağır dövr başladı. Nərimanovun AXC-nin görkəmli dövlət xadimlərinə münasibətini Fövqəladə komissiyanın zindanlarından iki azərbaycanlı generalın, AXC hökumətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun və onun müavini Əliağa Şıxlınskinin azad edilməsi, bolşeviklərə müxalif olan “Müsavat” partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadənin Moskvaya təhlükəsiz səfərinin təmin edilməsi nümunəsində görmək olar.

N. Nərimanovun respublikanın ali dövlət hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik etməsinə baxmayaraq, Sovet Azərbaycanında real hakimiyyət Azərbaycan Kommunist partiyasının Mərkəzi Komitəsinin və onun Bakı Komitəsinin əlində idi. Onların tərkibi isə əsasən Moskvanın maraqlarını ifadə edən gənc azərbaycanlı və qeyri-millətlərdən olan kommunistlərdən ibarət idi. Bu ziddiyyətli vəziyyət əvvəldən respublikanın partiya rəhbərliyində iki qrupun – gənc azərbaycanlı və qeyri-millətlərdən olan kommunistlərdən ibarət və əsasən də partiya təşkilatının Bakı Komitəsində cəmlənmiş “sol” və Nərimanovun rəhbərlik etdiyi milli-sapınçılar qrupunun formalaşmasına gətirib çıxartmışdır.

Nərimanovun 1922-ci ildə Azərbaycanından uzaqlaşdırılmasına qədər, onun rəhbərlik etdiyi milli-sapınçılarla bu qrup arasında mübarizədə üstünlüyün kimin tərəfində olacağından asılı olaraq respublikanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatının ən mühüm məsələlərinin həlli idi. V. Lenin və

İ. Stalinə yazdığı məktublarda o, respublikanın siyasi həyatında sabitliyin pozulmasında əsas rol oynayan, 1918-ci il qanlı hadisələrdə öz daşnak simasını göstərmiş erməni kommunistlərinin yüksək vəzifələrə təyin edilməsinin əleyhinə idi.

Azərbaycanda “solçu” və milli-sapınçıların nümayəndələri arasında baş verən ixtilafalarda mərkəzi fiqur olan Nərimanov təcrid Mərkəzi bolşevik rəhbərliyinin səbr kəkasını daşdırdı. 1922-ci ilin yanvarında N. Nərimanov Tiflisdə daimi iştirakını tələb edən Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının İttifaq Şurasının Rəyasət Heyətinin üç sədrindən biri təyin edildi. Belə kombinasiyalarla Moskva N. Nərimanovu Azərbaycandan təcrid edərək onu Vətənlə bağlayan bütün bağlarını qırmağa çalışdı.

N. Nərimanovun, guya, Ermənistanla münasibətdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilməməsi ilə bağlı ittiham olunması bu gün də aktuallığını itirməyib. Bu hücumlar Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində, Ermənistan növbəti dəfə 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağa iddialar irəli sürdüyü zaman xüsusilə aqressiv xarakter almışdır. Lakin Nərimanovun həmin opponentləri etiraf etmək istəmədikləri ki, məhz sovet hakimiyyəti dövründə əvvəlki illərin qanlı Ermənistan–Azərbaycan ərazi münaqişəsinə son qoyuldu, respublikalar arasında bu gün bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dövlət sərhədləri kimi tanınan sərhədlər quruldu.

Kremlin və onun Azərbaycandakı emissarlarının güclü təzyiqinə, bölgədəki mürəkkəb geosiyasi vəziyyətə baxmayaraq, qətiyyətliliyini nümayiş etdirərək N. Nərimanov real imkanları çərçivəsində Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvanı, Dağlıq Qarabağı, Şərqi Zəngəzuru və Zaqatalanı qoruyub saxlaya bildi. Beləliklə, Nərimanov ərazi məsələlərinin həllində təcürbəli siyasətçi kimi, real siyasi konyektura ilə hesablaşaraq, Azərbaycan üçün bundan maksimum yararlanmağı bacarmışdır.

Nərimanovun Türkiyənin Ankara hökuməti ilə dostluq və qardaşlıq münasibətləri qurmaq səyləri də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsinin ədalətli həllində böyük rol oynamışdır. Nərimanov haqlı olaraq SSRİ ilə Türkiyə arasında dostluq münasibətlərinin qurulmasının əsas memarlarından biri hesab edilə bilər.

N. Nərimanovun Azərbaycan Sovet hökumətinin başçısı kimi fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini respublikada təhsilin, elmin inkişafına və ziyalıları göstərdiyi qayğı təşkil edirdi. Azərbaycanın sovetləşməsi dövründə respublikada yalnız bir ali təhsil müəssisəsi –eyni zamanda elmi mərkəz kimi fəaliyyət göstərən Bakı Universiteti mövcud idi. Nərimanovun yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda ali məktəblərin sayı artdı.

N. Nərimanovun dövlət quruculuğu siyasətində milli ziyalılara olan qayğısı xüsusi yer tuturdu. N. Nərimanovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan SSR hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilmişdir. N. Nərimanov müsəlmanların dini hissələrinə həssaslıqla yanaşaraq XI Qırmızı Ordunun hərbi hissələrinin yerləşdiyi məktəb, məscid binalarından çıxarılmasına bir çox hallarda nail olmuş və müsəlman bayramlarını istirahət günləri elan etmişdir. Beləliklə, N. Nərimanovun milli-dövlətçilik baxışlarının prioritet istiqamətini Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafı, Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu vermək istəyi, xalqın dininə və ənənələrinə hörmət, onun elminin və təhsilin inkişafına qayğı təşkil edirdi.

N. Nərimanov 1925-ci ilin yanvarında oğlu Nəcəfə vəsiyyət məzmunlu məktub yazmışdır. Orada sovet hakimiyyətinin qüsurlarını tənqid edən Nərimanov Azərbaycanda bolşevizmin tezliklə dağılacağını bildirmişdi. Bu dövrdə hakimiyyətin ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən qəsb edilməsi və bolşevik liderlərinin şəxsiyyətinə pərəstiş ilə bağlı Nərimanovun narahatlıqları artıq aydın şəkildə özünü büruzə verirdi və SSRİ-nin ictimai-siyasi həyatında normaya çevrilmişdi. Nəticədə, Nərimanovun adı 1950-ci illərin ikinci yarısına qədər tamamilə unudulmağa məhkum edilmişdi.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən onun sövət dövrünü obyektiv qiymətləndirməyə çalışın tarixçilər Nəriman Nərimanovun zəngin ictimai-siyasi irsinə dönə-dönə müraciət edərək onu dərindən araşdırmağa və dərk etməyə çalışırlar.

İlqar NİFTƏLİYEV,
AMEA Tarix İnstitutunun icraçı
direktoru, tarix üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent